

«6D021300 – Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған ізденуші
Абдуллина Назгул Утегуловнаның
«Қазақ тіліндегі терминологиялық бірліктерді қалыптастырудағы
когнитивтік құрылымдар репрезентациясы»
атты диссертациясына
АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы.

Мемлекетіміз Тәуелсіздік алғалы бері қазақ тіл білімінің, оның ішінде терминология саласының дамуы ұлттық сипат алды. Кеңес дәуірі кезіндегі «термин» қабылдау қағидаттарына қатысты көзқарас түбегейлі өзгеріп, көптеген басқа тілден енген, орысша, ағылшынша нұсқасында қолданылып келген терминдердің қазақ тіліндегі баламасы қолданысқа енгізілді. Алайда қазақ тіліндегі жаңадан жасалған немесе аударылған терминдердің қолданылу деңгейі, кәсіптік және ғылым салаларындағы жұмсалуды сияқты мәселелер толық шешімін тапты деп үзілді-кесілді тұжырым жасау қиын. Осы тұрғыда терминология саласының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеу жұмыстары жоғарыда аталған мәселелерді шешуге бағыттталып келеді.

Қазақ тіл білімінде терминологиялық лексиканың семасиологиялық, ономасиологиялық заңдылықтарын анықтауға арналған А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Ө.Айтбайұлы, Б.Қалиұлы, Ш.Құрманбайұлы, Б.Момынова, Қ.Айдарбектің; терминологияның таным теориясын зерттеген С.Ақаев, Ш.Білал; терминография мәселелеріне арналған Е.Әбдірәсіловтің; терминология мен терминтанымның когнитивтік-прагматикалық және ақпараттық ерекшеліктерін қарастырған С.Исақова, А.Азаматова, М.Қожаеваның, жеке терминологиялық жүйелерді қалыптастыру мәселелеріне арналған Ә.Жүнісбек, А.Алдашева, М.Малбақов, С.Әлісжанов, К.Аяпбергенова, С.Құлманов, Б.Жөнкешов, М.Молдажаров, А.Қоңырова, Ө.Нұржанова, С.Сәрсенова, А.Исанованың және т.б. еңбектері қазақ терминологиясының ғылыми-теориялық негізін қалыптастыру мен дамытуға қосылған іргелі зерттеулер саналады. Алайда қазақ тіл білімінде терминологиялық аталым мәселесі адам миындағы когнитивтік үдерістер барысында ойда «бейнеленіп», тілдік бірлік ретінде репрезентацияланатын когнитивтік құрылымдар тұрғысынан, нақтырақ айтқанда, ұлт тіліндегі терминологиялық бірліктердің қалыптасуындағы когнитивтік құрылымдар репрезентациясы арнаулы зерттеу нысаны болған емес. Осы ретте қазіргі таңдағы қазақ тілінде жаңадан пайда болған термин бірліктерін когнитивтік тұрғыдан зерттеуге арналған осы диссертациялық жұмыс терминология саласындағы жаңа бағыттың – ұлттық танымдық терминология ілімінің қалыптасуына үлес қосады және аталған сала бойынша жүргізілетін ғылыми ізденістерге жаңа мүмкіндіктер ашады деп санаймыз.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Диссертациялық жұмыста терминология, терминжасам мәселелері репрезентативтік аспектіде қазіргі терминтанымдық және лингвокогнитивтік

зерттеулер аясында қарастырылады (С.Исақова, А.Азаматова, Н.Болдырев және т.б.). Репрезентативтік аспект дүниенің концептуалдану және категориялану үдерістерінің нәтижесі – жалпы білімнің тілдік бірліктері арқылы көрініс табатыны белгілі. Ал когнитивтік ғылымның басты ұғымы – менталдық репрезентацияның негізгі мақсаты: концепт, фрейм, гештальт, скрипт, сценарий секілді «ішкі» когнитивтік құрылымдар арқылы түзілетін ойлау үдерістерінің құрылысын көрсету болып табылады. Яғни, қазіргі тіл біліміндегі зерттеу тұжырымдарын негізге алсақ, тілдік құбылыстарды ойлау үдерістеріне сүйенбей сипаттау мүмкін емес. Осымен байланысты қазіргі кезде көптеген лингвистикалық зерттеулердің нысаны ретінде тілдік бірліктер арқылы репрезентацияланатын алуан түрлі білім категориялары мен репрезентациялану тетіктері алынып жүр. Сондықтан соңғы жылдардағы лингвокогнитивтік зерттеулердің мазмұны «дүние» туралы арнаулы танымдық білім мен тілдік бірліктер арақатынасын айқындауымен ерекшеленеді. Бұл ретте, танымдық зерттеулердің бір кезеңі аяқталып, келесі негізгі міндеті – ақпараттың берілу әдіс-тәсілдері мен оның қабылдану сипатына қатысты зерделеудің жаңа кезеңі басталды деуге болады. Осы тұрғыдан келгенде, сырттан келіп түсетін ақпаратты кодтау (кодирование) және кодтан алу (декодирование) үдерістерін зерттеу, жалпы адам миында өтетін когнитивтік ойлаудың сипатымен тікелей байланысты. Қазіргі ғылыми парадигма тұрғысынан когнитивтік бірліктерді (когниция, ой, білім бірлігі және т.б.) тілдік бірліктердің репрезентациялануы арқылы зерттеудің маңызы аса зор. Осы ретте ұлттық дүниетаным, ұлттық танымдық ойлау деңгейінде пайда болған «бейнетүзілімнің» (воображение) тілдік бірлік ретінде «жарыққа шығу» үдерісін терминжасамдағы лингвокогнитивтік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, қазақ тіліндегі жаңа терминдер материалы негізінде зерттеу ғылыми және арнаулы мамандандырылған кәсіби орталардағы арнаулы ақпарат, ғылыми-кәсіби ақпараттың берілу әдіс-тәсілдерінің түрлі когнитивтік форматтары, қазақ тілінде бұрыннан бар шеттілдік бірліктерді аудару және т.б. мәселелердің шешімін табуға септігін тигізеді.

Қазіргі жаһандану үдерісі, технологияның қарыштап дамуы нәтижесінде ғылым салаларында алуан түрлі жаңалықтар, құбылыстар пайда болып және олар жаңа ұғымдардың атаулары – терминдер мен терминдік тіркестер арқылы тілде көрініс тауып, басқа да тілдерге лек-легімен кірігіп, кірме сөздердің ұлттық тілдерге ықпалын күшейтуде. Мұндай үдерістер барлық тілдерге де тән құбылыс екені баршаға мәлім. Ал, ғылым мен техниканың, медицинаның, жаңа технологиялардың тілі болып танылған, байырғы латын, грек тілдерінің негізінде жасалған қазіргі көптеген ағылшын, неміс және т.б. тілдердің сөздері, жалпы әлем тілдерінің барлығына дерлік елеулі әсер етіп отыр. Бұған қоса, осыған дейін орыс тілі арқылы енген кірме сөздердің (ал олардың басым көпшілігі терминдер) қазақ тіліндегі қолданыс, жұмсалым мәселелері қоғамдағы саяси-әлеуметтік, мәдени, экономикалық және т.б. жағдаяттарға байланысты арнаулы зерттеуді қажет етеді.

Осы орайда жұмыста термин табиғатының ой-санадағы когнитивтік құрылым, ғылыми ой және оның тіл арқылы вербалдануы (репрезентациялану) нәтижесінде субъектінің ғылыми коммуникация құзыреттілігін арттыруға қабілеттілігі, терминдік бірліктердің ой-санадағы көрінісі – когнитивтік

(менталдық, психикалық) бірліктермен өзара байланысы мен әрекеттестігі негізінде қарастырылып зерттелуі қазақ тілі білімінің терминология саласы үшін ғана емес, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттаным, әлеуметтік лингвистика, лингвокогнитология, функционалды лингвистика және т.б. үшін де өзекті деп санаймыз.

Зерттеу жұмысының мақсаты – өзгетілді терминдердің қазақ тіліндегі баламалары мен аудармаларының тілдік бірлік ретіндегі құрылымын зерттей отырып, олардың адам санасында туындап, белгіленуші нысан туралы ақпараттың қабылдану, сақталу және өңделу сипатын (интерпретациялануын) тілдік вербалдануына әсер ететін когнитивтік құрылымдар арқылы анықтап көрсету. Осы мақсатта зерттеуде адам санасында орын алатын ой-пайымдау үдерісінің және оның көрінісі ретіндегі когнитивтік категориялардың (концепт, фрейм, гештальт тәрізді когнитивтік құрылымдар) және терминтанымның негізгі зерттеу нысаны – терминнің басты белгілері сипатталып, тілдік бірлік (терминдік бірлік) пен ой-пайымдау бірлігінің (когнитивтік құрылым) өзара әрекеттестігі мен байланысы мәселесіне ерекше назар аударылды.

Зерттеудің міндеттері. Жоғарыда аталған мақсатқа жету үшін төмендегідей **міндеттер** қойылады:

- отандық және шетелдік терминолог-ғалымдардың, тіл мамандарының термин туралы тұжырымдамалары негізінде қазақ тіліндегі терминдердің табиғатына талдау жүргізіп, субъекті қабылдайтын ақпараттың сақталуы мен интерпретациялануын (өңделуін) қамтамасыз ететін, адамның ой-пайымдау үдерісін іске асыратын ассоциация, визуалдық ойлау, метафоралану тәрізді когнитивтік үдерістердің ерекшеліктерін ашып көрсету;

- концептуалдық талдау барысында басшылыққа алынатын қағидаттар кешенін негізге ала отырып, концептуалдық талдау алгоритімінің өзіндік ретті кадамдар тетігін әзірлеу;

- қабылданған ақпараттың репрезентациялануы нәтижесінде түзілетін когнитивтік форматтағы бірліктердің, терминдік бірліктермен тікелей байланысты концепт, гештальт, фрейм секілді когнитивтік құрылымдардың арақатынасын анықтау;

- шет тілінен (орыс, ағылшын) енген кірме терминдердің қазақ тіліндегі баламаларына лингвокогнитивтік, концептуалдық талдау жүргізе отырып, қазақ тілінде жаңадан пайда болған терминдердің ұлттық тілдік бейне немесе ұлттық концептілер негізінде жасалуы олардың қолданыс, жұмсалым тиімділігін арттыруға негіз болатынын дәлелдеу.

Зерттеу жұмысының нысаны. Қазақ тіліндегі жаңадан жасалған терминдік бірліктер (терминдер мен терминдік тіркестер); (30 томдық салалық қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздікте), «Қазақша-орысша қоғамдық ғылымдар терминдерінің сөздігінде» тіркелген қоғамдық-саяси терминдер негізінде); 600-ден астам тілдік бірлікті (термин және терминдік тіркес) құрайтын, бұрын орысша, ағылшына нұсқаларында қолданылып келген, кейіннен жаңадан жасалған (аударылған) қазақ терминдері.

Зерттеу жұмысының пәні. Ұлттық тіл жұмсалымындағы жаңа терминдердің дефинитивтік құрылымында сақталатын білім форматтарының

және олардың санадағы когнитивтік құрылымдар көрінісінің репрезентациялануы, когнитивтік мазмұны.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Зерттеу жұмысының барысында тілдік және когнитивтік бірліктердің өзара әрекеттестігі мен арақатынасы тіл мен таным сабақтастығын айқындайтын тетік ретінде танылып, терминжасамдағы когнитивтік құрылымдардың ерекшеліктері, түрлері мен үлгілері анықталды. Зерттеудің нәтижелері қазақ тіл біліміндегі танымдық терминологияны дамытады, терминжасам мен сөзжасам теориясына нақты үлес қосады. Зерттеу барысында жасалынған тұжырымдамалар мен нәтижелер когнитивтік терминтанымның көкейкесті мәселелерінің дамуына, қалыптасуына, оның мәнін тереңдете ашуға септігін тигізеді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысының нәтижелерін жалпы тіл білімі бойынша оқылатын арнаулы курстарда элективті курс, дәріс ретінде пайдалануға, алдағы уақытта осы бағыттағы зерттеулерге теориялық негіз етуге болады. Зерттеудің нәтижелері қазақ терминологиясы жөнінде жаңа пайымдаулар жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысының практикалық құндылығы.

Зерттеудің нәтижелері қазақ терминологиясы жөнінде жаңа пайымдаулар жасауға мүмкіндік береді. Диссертацияның негізгі материалдары мен теориялық тұжырымдарын жоғары оқу орындарында филология мамандығының магистрант, PhD докторанттарына когнитивтік терминология мәселелерін қарастыратын арнайы курстар мен оқу құралдарын жасауда қолдануға болады. Сонымен өз шешімін күтіп тұрған басқа да ұқсас құбылыстардың аражігін ашуда септігін тигізіп, когнитивтік құрылымдар мен олардың репрезентациясы қатысты болашақ зерттеулерге жол ашады, жаңа қазақ терминдерін когнитивтік парадигма тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік береді. Ең бастысы, зерттеу барысында алынған нәтижелер мен тұжырымдардың бірқатары шеттілді кірме терминдерді қазақ тіліне аудару және жаңа терминдер жасау үдерістерін оңайландыру белгілерін анықтауда негіз болады.

Зерттеу жұмысының әдістері. Терминдік бірлік және онымен байланысты когнитивтік құрылымдардың арақатынасын айқындауда когнитивтік лингвистиканың басты әдіс-тәсілі концептуалдық талдау; ақпараттың кодталу форматтарын, оларды вербалдайтын тілдік бірліктердің мән-мағынасын анықтауда лингвокогнитивтік талдаулар қолданылды. Зерттеу барысында лексикалық-семантикалық талдау, тілдік бірліктерді жүйелеу, топтау, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс-тәсілдер жүзеге асырылды.

Зерттеу жұмысының дереккөздері. Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде түрлі терминологиялық сөздіктер, қазақ тіліндегі әлеуметтік желілер, ғаламтор сайттары мен порталдарында қолданылатын жаңа терминдер пайдаланылды. Сондай-ақ, «Орысша-қазақша, қазақша-орысша терминдер мен атаулар сөздігі», «Мемтерминком бекіткен терминдер мен атаулар сөздігі» (құрастырушылар: Ш.Құрманбайұлы, С.Сапина); «Қазақша-орысша қоғамдық ғылымдар терминдерінің сөздігінің» (Құрастырушылар: Ө.Айтбайұлы, Қ.Айдарбек, Н.Әшімова, Б.Жонкешов, Ш.Нұрмышева, Н.Шүленбаев) материалдары талдауға алынды.

Зерттеу жұмысының ғылыми-әдістанымдық негіздері. Зерттеу жұмысының ғылыми-әдістанымдық негізі ретінде когнитивтік лингвистика,

терминология және терминтаным, лингвокогнитология салаларындағы Ө.Айтбайұлының, Ж.Манкееваның, Б.Қалиұлының, Ш.Құрманбайұлының, А.Азаматованың, С.Исақованың, Е.С.Кубрякованың, Дж.Лакофф, М.Джонсон, Н.Н.Болдыревтің, В.З.Демьянковтың, М.Володинаның, В.Лейчиктің, т.б. ғалымдардың еңбектері алынды. Әдістанымдық негіз тіл біліміндегі: экспансионизм (лингвистикалық талдаудың пәнаралық және деңгейлік парадигмасы), атропоэзектілік (тілдегі адам немесе адамгершілік факторларға негізделген бағыт) және неофункционалдық жұмсалымдық тәрізді заманауи қағидағарға сәйкес құрылды.

Зерттеу жұмысы бойынша қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Терминологиялық бірліктің (термин және терминологиялық тіркес) лингвокогнитивтік және концептуалдық талдау нәтижелері терминнің дефиниция құрылымы да, табиғаты бойынша да когнитивтік фреймдік құрылымға толық сәйкес келетінін көрсетеді.

2. Көп жағдайда, базалық концептілерді (*жер, су, кеңістік, уақыт, түр-түс* және т.б.) пайдалану арқылы белгіленетін, терминологиялық құрылымның санада көрініс табатын когнитивтік құрылыммен байланысы концептуалдық негізге сүйеніп, аталған концептілерді құрылымдық бөлшегі немесе базалық бірлігі етіп жасалған терминдік бірліктер ассоциативтік және метафоралық үлгілеу арқылы жасалады.

3. Субъектінің жеке тәжірибесі мен сезімдік-перцептивтік жағдайын айқындаумен тығыз байланысты, санада гештальт когнитивтік құрылымы ретінде танылатын терминологиялық бірліктің жұмсалымдық маңыздылығының сипаты, тілдік репрезентациясының прагмалингвистикалық функционалдылықты жүзеге асырумен сәйкес келетінін көрсетеді.

4. Терминологиялық бірліктің ғаламның ұлттық тілдік бейнесі негізінде жасалуы немесе көпқұрылымды терминнің бір компоненті ретінде ұлттық концепті болған жағдайда, саналы-мақсатты түрде пайда болған қазақ тіліндегі терминдер мен терминологиялық тіркестердің қолданыс тиімділігі артады.

Зерттеу жұмысының талқылануы мен жариялануы.

Зерттеу жұмысының нәтижелері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің түркітану және тіл теориясы кафедрасының кеңейтілген мәжілісінде талқыланды. Зерттеу жұмысының негізгі мәтіні мен қорытындылары толық саны 13 мақала ретінде ғылыми басылымдарда жарияланды. Соның ішінде: SCOPUS базасына енген журналда 1 мақала, ҚР БжҒСБК ұсынған журналдарда 3 мақала, отандық және шетелдік халықаралық ғылыми-практикалық және ғылыми-әдістемелік конференциялар жинақтарында 9 мақала жарық көрді.

Зерттеу жұмысының көлемі мен құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспеден, анықтамадан, үш бөлімнен, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшалардан тұрады. Жалпы диссертациялық жұмыстың көлемі қосымшаларсыз 150 бетті құрайды.